

Sebestény Sándor

Emlékképek gr. Andrássy Gyula pályájának kormányfői szakaszáról

Memories: Count Gyula Andrassy as Premier

Összefoglalás

Az 1867-es kiegyezést koncepcionálisan megalapozó Deák Ferenc és politikusi köre, az Osztrák–Magyar Monarchia dualista államszerkezete kialakításának titkos tárgyalásain, revideálta a Magyarország csorbítatlan függetlenségét kimondó történeti alkotmány közjogi alapelveit. Deák Ferenc a hatalom közvetlen gyakorlásában nem kívánt részt venni, ő ajánlotta gróf Andrássy Gyulát a felelős magyar kormány elnökének, aki már a kiegyezési tárgyalások során is fontos tényező volt kormányzati kérdésekben. Felvillantjuk az államférfi portréját.

Summary

During the secret negotiations about the creation of the dualist governmental structure of the Austro-Hungarian Monarchy, Ferenc Deák and his political circle, who lay the conceptual foundations of the Compromise of 1867, revised Hungary's public law principles of the historical constitution, which had previously stated Hungary's unimpaired independence. Deák did not want to be involved in the direct exercise of authority, so he recommended Count Gyula Andrassy to act as premier in the responsible Hungarian government. Count Andrassy played a vital role in the negotiations of the Compromise on governmental issues. The article gives a portrait of the statesman.

DR. SEBESTÉNY SÁNDOR történész, ny. országgyűlési szakfőtanácsos, főiskolai docens (historicusdr@gmail.com).

A SCHMERLING-PROVIZÓRIUM FELSZÁMOLÁSA

A Magyarországon foganatosított neoabszolutista rezsim fenntartásának lehetetlensége 1865-re már Bécsben is kezdett bizonyossá válni.¹ Az osztrák császárság nemzetközi külpolitikai megítélése egyre inkább lesújtó volt: Ausztria és Poroszország 1864-ben ugyan még együtt viselt háborút Dánia ellen Schleswig-Holstein területének hovatarozása miatt, de ez a közös vállalkozás csupán pillanatnyi érdekezést tükrözött. Bécsben persze számoltak azzal, hogy a német egységért folytatott küzdelemben, a vezető szerepért versengő két állam viszonya kieleződhet és fegyveres leszámolásba torkollhat.

Hazánkban az érlelődő belpolitikai változás előszelét jelezte Deák Ferenc nevezetes *Húsvéti cikke* (1865. április 16.) a *Pesti Napló*-ban, mely egyben válasz volt a bécsi *Botschafter* április 9-i cikkére. Azt állította az osztrák lap, hogy „a magyar történelmen egy elkülönző vágy vonul végig (Sonder-Zug), mely nemzedékről nemzedékre száll, s ma éppoly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt”, kezdte Deák cikkét. „Ha ezen elkülönző vágy alatt a 'B' azt érti, hogy a magyar nemzet mindig híven ragaszkodott alkotmányos önállásához”, ezt elfogadjuk, ennek „nincs okunk ellentmondani... Több szomorú korszakot lehetne idéznünk azonban e részben a magyar történelemből”, mely bizonyítaná, hogy „az elégtelenségnek s a bizalom megrendítésének nem a magyar nemzet volt az oka”. Végül Deák leszögezte: „csak a Sanctio Pragmaticából indulhatunk ki. Meg van ott határozva az uralkodóház közössége, az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás, s ebből természetesen következő közös védelem”.²

Deák koncepciója arra épült, ha el tudja fogadtatni a császári udvar mértékadó politikusaival az 1848. évi törvények jogfolytonosságának gondolatát, megnyílik az út a kiegyezéshez. Deák álláspontjában 1861-hez képest két fontos kérdésben érzékelhető elmozdulás. Egyfelől a közös ügyek elismerésében, másfelől az egyezkedés taktikájában. Míg korábban az 1848-as törvények sarkponti szerepet játszottak nála, addig 1865-ben már az alkotmányosság és jogfolytonosság általános keretei között lavírozva érvelt, az egyes rész-vitalemekeket kibontatlanul hagyta.

Ferenc József császár 1865. június 8-án uralkodói kéziratban helyreállította a magyar Helytartótanács működését, s másnap elbocsátotta Anton Schmerling államminisztert. Schmerling utóda Richard Belcredi lett, kizárólag az osztrák örökös tartományokra kiterjedő hatáskörrel. A magyar udvari kancellár tisztségét 1865. június 26-án gróf Mailáth György kapta, a főtárnokmester és a Helytartótanács ideiglenes elnöke báró Sennyey Pál lett, míg alelnökének Bartal Györgyöt nevezte ki az uralkodó. Megnyílt a politikai küzdőtér a magyar politikai elit számára, kiléphetett a passzív ellenállásból, és áttérhetett a cselekvés ösvényére. Szerencsésnek érezhette magát, hogy kiemelkedő államférfiúi formátumú személyiségekkel rendelkezett: Deák Ferenc, gr. Andrássy Gyula, Eötvös József és politikai elvtársaik útmutató intelmeire igenis érdemes volt odafigyelni és követni.

Ferenc József császár 1865. szeptember 17-én kelt leiratában összehívta a magyar országgyűlést december 10-ére, Pest-Budára. Másnap rendeleti úton kötelezte az 1861-ben feloszlott vármegyei bizottmányokat és szabad királyi városok képviselő-testülete-

it, hogy folytassák munkájukat, alakítsák meg a választások lebonyolításához szükséges központi választmányokat. A császár 1865. szeptember 20-án kibocsátott – formálisan a birodalom népeihez intézett – manifesztumában pedig közölte, az 1861. évi februári pátenst „felfüggesztette”. A hivatalos indokolás szerint „azon elutasíthatatlan szükség tekintetéből, hogy a birodalom alkotmány szerű jogalakulása számára nyerendő tartós alapok végett a magyar korona országainak törvényes képviselőivel a kiegyezés útjára lépjünk...” A törvényhozás munkáját megnyitó trónbeszéd is erre utalt – Deák Ferenc 1869-ban a vita hevében emlékeztetett rá, hogy az uralkodó „felszólította az országgyűlést, hogy a Pragmatica Sanctiót tekintve kiindulópontul, terjesszen elő javaslatot a fennforgó kérdések megoldására nézve”.³ Ez utóbbi alatt elsősorban a birodalom két részét egyformán érintő „közös ügyek” (hadügy, pénzügy, külügy, kereskedelemügy) kezelését értette.

A HATVANHETES BIZOTTSÁG ELNÖKE

Andrássy Gyula, miután Sátoraljaújhelyen 1865-ben ismét képviselőnek választották, 1865. december 20. és 1866. április 16-a között a képviselőház alelnökeként vezette a törvényhozás üléseit. Ezután a törvényhozás első alelnöke lesz, mely tisztségét 1867. április 16-ig töltötte be. Eközben 1866. március 1-jétől az ún. hatvanhetes bizottság elnöki feladatait is ellátta: igen fontos és hálátlan szerep hárult rá a sarkalatos kiegyezési törvények kimunkálásában és szövegezésében. E bizottság ülései – az akkori szóhasználat szerint – „korlátolt nyilvánosságúak” voltak, csupán a képviselők számára voltak nyitottak. Andrássy elnökként 1867. január 28-án kijelentette, a bizottság fő feladata „azon viszonyoknak, melyek Magyarországot és ő Felsege többi országait és tartományait közösen érdeklik, megállapítására és célszerű kezelésére nézve, javaslatot terjesszen az országgyűlés elé”.⁴

A hatvanhetes „nagybizottság” tárgyalási alapnak az 1866. május 4-én kiküldött tizenötös albizottság indítványát tekintette. Az albizottság ugyan már elkészült 1866. június 25-én a közös ügyek rendezése tárgyában kidolgozott határozati javaslatával, de csupán beterjesztésére került sor, s nem tárgyalására, mert a parlament munkája félbeszakadt. A kitört osztrák–porosz háború és a forrongó Itália miatt kialakult aggasztó hadi helyzetre hivatkozva, az uralkodó elnapolta a magyar országgyűlés munkáját. A néhány nap múlva bekövetkezett königrätzi csatavesztés (1866. július 3.) valóban nem egyszerű vészjelzésnek bizonyult. Végérvényesen véget vetett az osztrák nagyhatalmi aspirációnak, a nagynémet állam megalakítása osztrák vezetésű ábrándjának. A Poroszország élén 1862-től álló junker konzervatív államférfi, Otto von Bismarck kancellár felkészülten provokálta ki a háborút Ausztria ellen 1866-ban. Kész volt Ausztria és Franciaország ellenében „vérrel és vassal” kierőszakolni a döntést, amihez segítette az Olaszországgal kötött szövetségi szerződés, Oroszország semlegességének biztosítása is. Ez utóbbit azzal érte el, hogy támogatta a cárt az 1863. évi lengyel felkelés elfojtásában. III. Napóleon francia császárnak pedig semlegesség esetére területi kárpótlást ígért. Bismarck még ahhoz is hozzájárult, hogy a magyar emigránsok Klapka György honvéd tábornok vezetésével magyar légiót szervezzenek.

A CSÁSZÁR „TÁRSALGÁSA” ANDRÁSSY GYULÁVAL

Ferenc József császár tanácsadói hamarosan rákényszerültek beláttatni az uralkodóval, hogy túllépjén az eddig közvetítőkön keresztül, főként fogadások alkalmából történt érintkezéseken, és valóságos tárgyalásos kapcsolatokat keressen a magyar politikai elit vezetőivel. Ehhez kellő tapasztalatok is rendelkezésre álltak. Augusz Antal báró, formálisan Albrecht főherceg megbízottjaként már 1864. december 27-én tárgyalta Deák Ferencsel, 1865. április 7-én pedig már bevallotta is, az uralkodó megbízásából tájékozódott Deáknál a provizórium felszámolásának lehetséges feltételeit illetően.

Ezen túlmenően különös feltűnést keltett, hogy 1866. február 26-án Andrássy Gyulával Bécsben (Mailáth György főkancellár legnagyobb elképedésére), az udvari esztélyen a császár jó húsz percig „conversált” (társalgott).⁵ A találkozón a császár Deák Ferenc 1866. február 22-i képviselőházi beszédéről még úgy nyilatkozott, hogy „nincs benne közeledés”, viszont érzékeltette, felfedezni véli „a békülékeny hajlamot”. Andrássy óvatos felvetésére a kiutkeresést illetően is azt válaszolta: „Nem mondom az ellenkezőt, elismerem, hogy erre vannak benne ajtócskák, de csak ajtócskák!” Andrássy válaszul ráerősített a magyar álláspontnak megfelelően, „Kapuk, Felsőes Uram”.

Deák 1866. február 22-i nagy ívű szónoklata valóban megérdemelte a különös figyelmet. Mailáth kancellár a pontos szöveg beszerzése után nyomban sietve referált a beszédéről az uralkodónak. A trónbeszédre adott válaszfelirati vitában ugyanis Deák kellő határozottsággal, de a további tárgyalások elől sem elzárkózva, leszögezte: „Magyarország közjogának egyik alapelve az, hogy törvényt alkotni, módosítani vagy eltörölni csak a király és nemzet egyetértésével lehet. Másik alapelve az: hogy a törvényhozó hatalomnak azon részét, mely a fejedelmet illeti, csak a koronázott magyar király gyakorolhatja. Harmadik alapelve az: hogy a királykoronázás előtt köteles kiadni a koronázási hitlevelet...”⁶

Deák szembezállt Bartal Györgynek február 21-én beadott módosító javaslatával, mely megelegetett volna azzal, hogy a válaszfeliratba csupán az 1848-as törvények előzetes felülvizsgálatának elve kerüljön be, és a célszerűség kedvéért előfeltételül ne ragaszkodjanak a felelős magyar kormány és a megyék autonóm testületeinek teljes körű s maradéktalan azonnali helyreállításához. Deák „opportunitást” látott e felfogásban, mint kifejtette: „Nem fogom fel azoknak nézetét, kik azt mondják, hogy mivel a jogfolytonosság el van ismervé, nyugodjunk meg ebben, s ne kívánjunk többet. A jog, mely nem érvényesíthető, aligha többet ér az üres szónál.”⁷ A jogfolytonosság „legszorosabb logikai következménye”, hogy „a törvényhozás rendes útján alkotott törvényeket csak a törvényhozás rendes útján lehet ismét megváltoztatni”. (A trónbeszédben nem szerepelt konkrét utalás a jogfolytonosság elvi elismerésére sem!) A tárgyalások előfeltétele annak szem előtt tartása, hogy „politikai életünk ingatagságát csak ő felsége szüntetheti meg alkotmányunk tetteles visszaállításával és ezt befejező megkoronáztatásával”. Deák hasonlattal élt, amikor felvázolta az általa elképzelt jövőendő monarchiát: „...úgy tekintem én a birodalmat, s annak különálló, de egy célra egyesült országait, mint egy ívnek két erős oszlopát: biztosan nyugszik azokon az ív, melynek tetején a trón áll; de ha valaki azt hinné, hogy az ívnek nagyobb biztonságáért

az egyik oszlopot közelebb kell tolni a másikhoz, s megkísérlené e fonákszámítású működést: kísérletével az ívet döntené romba”. Egyébként senki ne csodálkozzék a Lajtán túli tartományokban, hogy „idegenkedést látnak Magyarorszáiban aziránt, hogy szorosabban egyesüljünk, mint ahogy a szükség múlhatatlanul megkívánja”. Minket a görögök hitregéjének tanulsága arra int, hogy „Herkules Antaeussal, a föld fiával sok ideig küzdött, s őt többször földhöz sújtotta. De Antaeus a föld fia lévén, mindig új erővel kelt fel, mert újabb erőt kapott anyjától, a földtől. Végre Herkules felkapta ellenét a földről, s a levegőben magához szorítván, ölelésével fojtotta meg”. Hazánk is három évszázada küzdött Ausztriával, gyakran földhöz is sújtották, de „anyjától, a hazától, mindig újabb erőt kapott a nemzet, s meg nem tört elszántsága, és kész volt az újabb küzdelemre”. Hiába akarták „a februári pápens emberei Herkules fogását megkísérteni, s azon biztos alapról fel akarták kapni a levegőbe, hogy magukhoz szorítva, ölelésükkel megfojthassák. De a nemzet óvatos volt, nem hagyta el a biztos alapot, s védte magát az ölelő karok ellen, míg utoljára is a fejedelem bölcsessége vetett véget a gonosz küzdelemnek”. Számunkra egyértelmű a következtetés, „el ne hagyjuk biztos alapunkat, a törvényt”. Ellenfeleink pedig lássák be tanulságul, „Herkules Antaeus megfojtásával bebizonyította ugyan, hogy ő erősebb volt, mint az, de ezáltal erősebb nem lett, mint volt. Pedig ha küzdelem helyett a két erő közös célra egyesülhetett volna, ketten együtt sokkal több jót végezhetek volna, mint a győztes maga”. Végül személyi presztízsét is bevetette érvként, viharos tetszésnyilvánítást kiváltva: „A nemzet rendelkezhetik életemmel, vagyonommal és minden tehetséggemmel, de meggyőződésemmel nem.” Ez pedig azt diktálja, hogy a hazát „múlékony enyhülésért veszélybe nem dönthetjük”. Felemelte hangját, „tartozunk magunknak, tartozunk az országnak azzal, hogy kimondjuk nyíltan az igazságot. Igenis a célszerű kiegyenlítés, mely az ország önállását meg nem szünteti, fogja gátolni a nyomasztó bajok növekedését, s eszközöket nyújthat anyagi helyzetünk fokenkénti javulására. De ne várja senki, hogy az érezhető javulás rögtön bekövetkezzék; idő kell ahhoz, kedvező szerencse és sok türelem”. S ne üljenek fel az „ámítóknak” – itt Bartal György és Apponyi Albert mérsékelt hangvételű módosító javaslatára célzott –, hiszen a Szentírás példázza, „Ézsau, midőn éhes volt, eladta jogait egy tál lencséért: az ígért lencsét megkapta, és mégis testvérháború lett a vége”.⁸ E nagyszerű beszéd után természetes volt, hogy a két módosító javaslat visszavonása után a Deák által kidolgozott határozati javaslatot eredeti szerkezetében fogadta el a T. Ház. Erről informálták a császárt, amire Andrássy utal. Az uralkodó megjegyzése ugyanakkor előrevetítette az árnyékát annak is, hogy Bécsben a keményvonalas birodalmi álláspont feladására nem látták még elérkezettnek az időt: a császár 1866. március 2-án kelt válaszeirata, melyet másnap olvastak fel a magyar képviselőházban, valóban elutasító volt, „síri csend” követte.⁹

Az osztrák álláspont hangnemében is lényegesen változott viszont a porosz–osztrák háború, illetve az Észak-Itáliában zajló katonai összecsapások közepette. Az osztrák seregek ugyan 1866. június 24-én Custozánál legyőzték az olaszokat, de a poroszok elsőprő erejű július 3-i győzelme Königrätz térségében az osztrák csapatok felett kivéhetetlen katonai és politikai következményekkel járt. Egyáltalán nem véletlen, hogy Erzsébet császárné 1866. július 9-én Budára érkezett a trónörökösrel és nővéré-

vel. Több volt ez könnyed gesztusnál, a kétségbeesés jele volt. Andrássy Gyula mellett a császárné fogadására Deák Ferenc is megjelent, s nem csupán udvariasságból, ez már mást is jelzett: „Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk akkor, midőn a dinasztia dolgai jól álltak”, mondta Deák.¹⁰ A július 13-i fogadásról azonban Deák már távolmaradt, érdemi előrelépésekre várt, július 15-én hazautazott Pusztaszentlászlóra.

AUDIENCIA A CSÁSZÁRNÁL BÉCSBEN

Nem kellett sokat várnia. 1866. július 17-én Mailáth György magyar főkancellár Bécsben személyesen utasította unokaöccsét, Szegedy Györgyöt, hogy azonnal szálljon vonatra, és vigye el a meghívólevelet Deáknak Pusztaszentlászlóra. A magyar udvari kancellária fiatal hivatalnoka még aznap, este 21 óra körül megérkezett Deákhhoz, aki másnap kora reggel elindult vonaton Ausztriába. Ferenc József császár 1866. július 19-én fogadta a meidlingi szállodából egyfogatú lovas bérkocsival érkező Deák Ferencet. Lónyay Menyhért följegyzései szerint, „az öregúr” már „reggel 7 órakor a felségnél volt, ki vele egy óráig beszélgetett. Őfelségét meglepte, hogy Deák egy hajszállal nem nyilatkozott a vész perczeiben másképp, mint ahogyan nyilatkozott a béke idején: nem tartá a békekötés előtt opportunusnak a rendszerváltozást, de szükségesnek mondá, hogy azután azonnal megindítsák”. Ezzel a személye iránti bizalmat csak fokozta a szorongatott helyzetbe jutott császárnál. Egyúttal határozottan azt is közölte, kormányfői vagy reszortminiszteri tisztség elfogadásától elzárkózik, maga helyett Andrássy Gyulát ajánlotta az uralkodó figyelmébe. Ezt követően Belcredi államminiszterrel és Mailáth kancellárral tárgyalt, majd visszatért Pusztaszentlászlóra.

Deák látogatásakor – Sennyey Pál tárnokmester meghívására – már Bécsben tartózkodott Andrássy Gyula is. A császár őt előzőleg fogadta: Andrássy a találkozón nem lépte át a magyar törvényhozás közösügyi 15-ös albizottságának június 25-én elkészült jelentésének kereteit, ezzel is bizonyította, hogy éket verni a mértékadó magyar politikusok között hiú ábránd. Ferenc József császár a megbeszélésen óvatosan megkérdezte Andrássy gróftól: „Glauben sie, dass dies der Reichstag annehmen werde?” (Ön azt hiszi, hogy a Birodalmi Tanács ezt elfogadja?), Andrássy igenlő választ adott.¹¹ Ferenc József császár feleségének, Erzsébet királynőnek írt levelében úgy nyilatkozott, hogy számára Deák Ferenc András-synál „sokkal világosabban” érvelt, „sokkal inkább figyelembe veszi a monarchia egyéb részeit”.¹² Külön megemlítette, hogy Deák révén „ugyanolyan benyomáshoz” jutott, mint az Andrássyval folytatott megbeszélésén. „Deák nagy tiszteletet keltett bennem, a maga becsületessége, nyíltsága és dinasztikus ragaszkodása..., csakhogy ebből az emberből hiányzik a bátorság, elhatározás, meg balsors idején a kitartás”, összegezte benyomásait.

TITKOS TÁRGYALÁSOK A BÉCSI UDVARI KANCELLÁRIÁN

A hivatalos megbeszélések megindulása néhány hetet még tolódott, mert először a tárgyaló felek személyét kellett tisztázni. Mailáth György főkancellár Andrássy Gyulát és a kitűnő pénzügyi szakember hírében álló Lónyay Menyhértet azonnal elfogadta tárgya-

lőfélnek, viszont Eötvös József nevének felmerülésekor vita támadt. A konzervatív aulikus hivatalnokok, Mailáth és Sennyey Pál egyértelműen fenntartásukat hangoztatták, látva ezt Andrássy, ráállt az alkura, s kijelentette, ejtsék el – nem alaptalanul mondta –, mert „nagyon impressionabilis s nervosus” (befolyásolható és ingerlékeny). A tárgyalások 1866. augusztus 20-án kezdődtek meg Bécsben, mivel előtte Andrássynak kisebb orvosi műtéten kellett átesnie. Ezután sok éjszakán át voltak világosak a bécsi Magyar Udvari Kancellária tárgyalótermei, ahol 1866. augusztus 20. és szeptember 5. között Andrassy Gyula, Lónyay Menyhért, Mailáth György és Sennyey Pál sokszor éjszakába nyúló, korántsem informális tárgyalásokat folytatott Richard Belcredi államminiszter kormányfővel és Joseph Alexander Hübnerrel, az egykori rendőrminiszterrel.

Találóan jegyzi meg Lónyay naplőfeljegyzésében, hogy „nagyban változtak a dolgok; a königgráti csata után két kézzel kaptak volna a tizenötös bizottság munkálatain”, viszont most, már a tárgyalások kezdetén kiderült, osztrák részről ismét „szeretnének sokat módosítani rajta”. Jellemző a tárgyalások légkörére, hogy 1866. augusztus 21-én már éjfél körül járt az idő, amikor Belcredi Andrássynak szegezte a kérdést: „Mit ért törvényes alapnak? Azt-e, hogy az 1848-diki összes minisztériumokat kinevezzék?” Ez arra vonatkozott, hogy Andrassy visszatérően hangsúlyozta, az alkotmányos viszonyok helyreállítása minden további megegyezés előfeltétele, ez viszont magában foglalja az 1848-as törvények helyreállítását, ami a független felelős magyar kormány létét is feltételezi. Andrassy válasza Belcredinek igenlő volt, egy szerény módosítást azért tartalmazott, s ez a hadügyet irányító miniszterre vonatkozott: „az 1848-diki törvény szerint is csak honvédelmi miniszter, ennek teendőit egyelőre egy más miniszter vihetné”, válaszolta. Itt közbeszólt Belcredi tárgyalótársa, a diplomata Hübner báró (1965-től a pápai államhoz delegált nagykövet): „Biztosak-e az urak az országgyűlés majoritásáról (szavazattöbbségében)?” Ő több országban élt (Párizsban is volt nagykövet, ott kívánta rábírní Kendeffy Katinkát az esküvője előtti napon, hogy Andrassy kérjen kegyelmet), és „sokszor tapasztalta, hogy a pártok vezeterei, amikor a legbiztosabbnak hitték a majoritást, minoritásba jutottak”.¹³ Andrassy diplomatikusan és tapintatosan válaszolt, rendkívüli körülmények közbejöhethetnek, de meggyőződése, „ha a fejedelem bizalmát bírná a magyar minisztérium” (a kormányt értette – S. S.), akkor a parlamenti többség biztosítása biztosnak vehető. Ezt követően alkotmányos kereteinek teljes helyreállításáról, az önkormányzati testületek működésének feltételeiről folyt még párbeszéd, amit a pénzügyi kérdések taglalása követett.¹⁴

S ezek után tért át részleteiben Belcredi a hadügyre: azt firtatta, ha Magyarországnak megmaradna az újoncállítási joga, és a magyar országgyűlés határozná meg a szolgálati időt is, hogyan képzelhető el az egységes hadsereg? Erre Lónyay és Andrassy külön-külön, de egybehangzóan jelentették ki, „ez oly cardinális jog, amelyről Magyarország soha nem fog lemondani”. (Becsületükre válják, ebben végig kitartottak, meg is maradt a hadkiegészítés és az újoncozás a magyar országgyűlés hatáskörében!) 1848 előtt is különböző volt az újoncállítás gyakorlata, „mégis hadkész és vitéz volt a sereg”. Nem feltétlenül kell egybeesni a különböző nemzetiségű katonák kiképzési idejének és szolgálati idejének sem, mert „az egyikből lehet egy pár hónap alatt kész katonát, pl. lovast a magyarból alakítani, holott pl. a cseheknél erre évek kellene”.

Nyilvánvaló volt, hogy a tárgyalás az előzetesen kiosztott szereposztás szerint folyt osztrák részről, mert Hübner tért ki a Dislozierung (a haderő külföldön történő állomásoztatása) kérdésére. Ha ehhez a magyar törvényhozás hozzájárulása kellene, ez hátrányosan érintené a hadsereg harc- és védelmi képességét. Erre is megvolt Andrássy válasza: „az egységes vezérlés és vezénylés királyi jog”. Az 1848-as törvények is megengedik a csapatok külföldön történő bevetését, a magyar honvédelmi miniszter ellenjegyzése mellett. E kérdésben a 15-ös bizottság „engedékenységet” mutatott, hívta fel a figyelmet, nem is emelte ki a feltételek között.

Hübner ekkor órájára pillantott, már elmúlt éjfél, mondta, mire szedelőzködni kezdtek a tárgyaló felek. Mailáth főkancellár még odafordult Belcredihez, s figyelmeztette: „Vannak más tisztázatlan kérdések is, ilyen a »die Zettelfrage«” (hitelügy). Belcredi visszaszólt, 1877-ig a bécsi Földhitel és Jelzálogbank privilégiuma rögzítve van. Lónyay, felismerve a felvetés súlyát, azonnal bekapcsolódott és közbeszólt: „Nem vagyok az egy bankrendszer barátja, de mindaddig, míg egy bank lesz, az agio (a pénznemek és értékpapírok névértékükön felüli többlete – S. S.) ismét előállhat, valahányszor az államnak nagyobb szüksége támad.” Válaszul Hübner sebtében úgy zárta le a további vitatkozást, hogy Lónyaynak odavetette: „Nicht wahr, darum kümmern Sie sich nicht besonders, wie die Verhältnisse in dem andern Theile der Monarchie organisirt werden, nur soll es auf constitutioneller Basis geschehen.” (Nem igaz, ne foglalkozzon különösebben azzal, hogyan alakulnak a viszonyok a monarchia más területein, csak alkotmányos alapon történjen.) Az osztrák politikusként lett igaza, a kiegyezés után közös lett a pénzrendszer, 1878-tól a jegybank is, a kereskedelmi és vámszövetséget tízévenként kellett szerződéssel megújítani. Lónyaynak utólag leírja, a tárgyalások után „úgy látszik, a két magas rangú magyar főhivatalnok is összezördült”. Lónyay megfigyelte, „Mailáth úgy látszik, Sennyeyvel nem ért sokban egyet, mit az is bizonyít, hogy a tanácskozás után neki is egyenesen jó éjt mondott.”¹⁵

F. F. BEUST KÜLÜGYMINISZTER PEST-BUDÁN

A tárgyalások vezérfonalának ismételt érdemi felvételére már a tél beköszöntekeor került sor. Mailáth György főkancellár társaságában 1866. december 20-án érkezett Pest-Budára br. Friedrich Ferdinand Beust osztrák külügyminiszter, hogy tárgyalást folytasson Deák Ferencsel.¹⁶ Beust külügyminiszter alig két hónapos miniszterség után kapta meg e kényes feladatot. Az egykori szász külügyminiszter, akit a szász király az osztrák szövetségben viselt poroszellenes háború után egyenesen Bismarck német kancellár határozott követelésére bocsátott el, rendkívül óvatos tárgyaló partnernek ígérkezett. (Valójában a magyar politikusokkal történő kiegyezésre törekvő magatartása teremtette meg annak fedezetét, hogy 1867. február 7-én a kormányelnöki tisztségben felválthatta Belcredit.)

A két politikus találkozására – Csengery Antal visszaemlékezése szerint – 1866. december 20-án, este húsz órai kezdettel került sor.¹⁷ Mailáth kancellár mutatta be a vendéglátó Deáknak az osztrák politikust. Annyira nagy volt a bizalmatlanság, s oly nagy a tartózkodás, hogy nem nyújtottak egymásnak kezét. A megbeszélésen a poli-

tikai véleménykülönbségek hamar kidomborodtak a „jogfolytonosság” kérdésében. Deák részletesen kifejtette közjogi álláspontját: a magyar alkotmány visszaállítása, a kormány kinevezése semmiféle egyezkedés tárgya sem lehet, ez „oly jogszerű kíváнат, mely a Pragmatica Sanctióból s az alkotmányosság elméletéből” egyenesen következik, mondta. Beust közbevetette, hogy ezek között vannak az 1848-as törvények is, melyeket a „beteges király” alatt szentesítettek, felfordulás és „belháború” követte. Deák azt válaszolta, ha a 48-as törvények ellen azt hozzák fel, hogy a körülmények nyomása alatt hozták, „akkor ez ellenvetésben fenyegető intést” lát, mert ily logikával „meg fogják támadhatni bármikor az újonnan létesítendő egyezkedéseket is”. Ezt követően felelevenítette az osztrák kamarilla 1848-as ténykedéseit, Jellasics – „egy bevallott illír izgató” – 1848. március 23-i horvát bánná emelésének epizódját. Ez még a törvények szentesítése előtt történt, hangzott a válasz.

Deák beszélt még gr. Batthyány Lajos miniszterelnökkel tett szeptember eleji bécsi látogatásáról is, amikor Theodor Baillet von Latour osztrák hadügyminiszter „gúnyosan” követelte tőlük az 1848-i áprilisi törvények visszavonását. Az osztrák kormány másik tagja, Johann Wessenberg pedig tudtukra adta, mondta Deák, hogy „Bécsben jelenleg két kormány van, egy nyilvános és egy titkos”. A belvizsály szításának számos dokumentuma látott azóta napvilágot, „oly dolgok ezek, melyeket nem tanácsos ellenünk felhozni”, mondta Deák.

Beust miniszter igen fegyelmезetten, kifejezéstelen diplomataarccal hallgatta Deák okfejtését, „de mégis föl-fölgyúlt a vér arcában, s többször orrát is pír futotta el”, írja Csengery Antal. Különösen ingerlékennyé vált, amikor az egyik „sarkpont”, a hadügy került a megbeszélés középpontjába. Beust külügyminiszter lényegében Belcredi augusztusi érveit ismételte meg: a hadsereg egységes jellegének biztosítása „melőzhetetlen feltétel”, mondta. Ezzel nem fér össze, hogy a védelmi rendszer törvényi szabályozása, az újoncmegajánlás joga a magyar országgyűlés kezében maradjon. Az is elképzelhetetlen, hogy a hadkiegészítés másként történjen, mint Ausztriában.

Deák válaszában a „katonai kapacitások”-ra (szakteknitélyekre) való hivatkozásokat félresöpörve, történetpolitikai érvet szegezett ezzel szembe. Mint mondta, az ország elmúlt 150 éve azt bizonyítja, hogy mióta állandó magyar hadsereg létezik, a „capitulatióra nézve” (továbbszolgálatra) többféle gyakorlat alakult ki. Három eltérő idejű seregkiegészítési elv alakult ki: Olaszországban hat, Magyarországon nyolc, Ausztriában és az örökös tartományokban önként tíz évet szolgálnak. A magyar törvényhozás illetékességének visszaállítása a hadügy terén, folytatta Deák, nem zárja ki azt, hogy a két kormány által történő, különböző tartalmú előterjesztések esetén „egyforma védrendszer ne fogadtassék el”. A honvédelem terén nagy a hasonlóság a különböző államok között, „az átalakítást kénytelen mindegyik elfogadni, önértékében”, érvelt Deák. „Ez olyasféle, mint két ember viaskodása, akik egymással bottal küzdenek. Ha egyik puskát szerez, a másik is kénytelen szerezni, ha veszni nem akar”, mondta. Magyarország eddig sem maradt el az európai katonai reformoktól, hiszen „a condottierek korában (középkori zsoldoscsapatok – S. S.) meg volt nekünk is a fekete seregünk, amikor XIV. Lajos francia király bevezette az állandó hadsereget, a banderiális rendszert nálunk is csakhamar állandó katonasággal cserélték fel”. Először „örökös

volt a hadiszolgálat, majd a capitulatio (önkéntes továbbszolgálat – S. S.) rendszere váltotta fel”. Anglia gyakorlata annyiban tér el, hogy ott „fogadott katonaság van”, a „mutiny-bill” évenkénti megszavazása pótolja az újoncajánlást. Nálunk a katonaállítás jogát, folytatta, „a conscriptio rendszere” mellett sem vonta el az 1849-es olmtüzi oktrojált alkotmány sem. (Ezzel a katonák összeírásának arra a formájára utalt, amely a megváltást és a helyettesítést is megengedte.) Összegzésül Deák leszögezte, „oly jog ez, melyről egy alkotmányos nép sem fog soha önként lemondani. Hasonló a fegyverhez, melyet önvédelemre tartunk szobánkban; meglehet, évekig nem használjuk, de azért nem örömet válnánk meg tőle”.

Ekkor Beust ravaszul megkérdezte Deáktól: a hatvanhetes parlamenti bizottság sem fogadná-e el „kívánatunkat”. Deák résen volt, és azonnal visszavágott: „Ha e szó alatt, kívánatunk, az én kívánatomat is érti excellenciád, ez ellen tiltakoznom kell.” Az viszont Beustra megnyugtatóan hatott, hogy Deák örömét fejezte ki az 1861-es februári pátens visszavonása felett. Viszont Beust annak hangoztatásával, hogy már az is engedmény volt osztrák részről, hogy Erdély és Horvátország követeit „behívták” a magyar országgyűlésre, nem mondható telitalálatnak részéről. S igaza volt a replikázó Deáknak: „aminek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség. Erdélyt és Horvátországot jogtalanul szakították el a magyar koronától, követeik meghívása a magyar országgyűlésre törvényes kötelesség volt”.

A magyarok elszakadási törekvései ellen követelt biztosítékokra nézve Deák a Pragmatica Sanctio törvényi kötelezettségére utalt, mely köti a magyarokat. Beust erre közbevetette, ez „nem akadályozta meg azon eseményeket, amik 49-ben bekövetkeztek”. Deák nyomban válaszolt: „Értem..., az április 14-diki nyilatkozatot érti excellenciád”. „Sajnálatos esemény, egyaránt helytelen lépés politikai és jogi tekintetben.” Deák szerint ennek ellenére egy kétoldalú szerződést egyik félnek sincs joga „teljesen felbontottnak tekinteni” azért, mert egyoldalúan megsértették. Emlékeztetnem kell, hogy „április 14-dikét március 4-dike, oly nap és oly okmány kibocsátása előzte meg, mely egy tollvonással eltörölte Magyarország alkotmányát, önállóságát”, mondta Deák Ferenc.

Csengery Antal megjegyzi feljegyzésében, hogy erre „Beust kifogyott ellenvetéseiből... Sokáig hallgatott. Végre fölállott búcsúzni. Kezét nyújtá, s aztán sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ Őfelségének”. Deák előzékenyen felsegítette Beust bundáját, vendégeit a bejáratig kísérte; Mailáth György kancellár udvariasan még egyszer megfordult elköszönni, Beust viszont „visszatekintés nélkül távozott”. Másnap Andrássy Gyula azt mondta br. Orczy Bélának, hogy véleménye szerint Beust pest-budai látogatása inkább tájékoztató jellegű volt, előre látható volt, hogy pl. ellenzi az újoncmegajánlási jog fenntartását. Neki már a múlt nyáron szemébe mondta a császár: „In deiser Frage werden Sie mich unerbittlich finden.” (Ebben a kérdésben hajlíthatatlan vagyok.)

Andrássy véleménye érthető volt, ugyanis 1866. december 28-án még megjelent a császári hadkiegészítési pátens, mely az abszolutista gyakorlatot folytatva elrendelte Magyarországon az újoncállítást. Erre Deák 1867. január 12-én feliratot kezdeményezett az országgyűlésen, a pátens visszavonását követelve. Határozati javaslatát a képviselőház január 15-én el is fogadta, két napra rá a főrendi ház is támogatta, s így ment fel

Bécsbe. Viszont Andrásy borúlátása korántsem volt mindenben megalapozott, mert Beust Bécsbe visszatérve pest-budai tárgyalásának tanulságait így magyarázta a császárnak: „Mióta itt vagyok, nem látok mást, mint siker nélkül való váltását a leiratoknak és feliratoknak, melyek Pestről jönnek. Ezen az úton Felsőged nem juthat előbbre. Felsőged el van reá határozva, és ki is jelenti, hogy bizonyos feltételek mellett kinevezi a magyar minisztériumot. Az egyéneket is, kiből alakuljon, már kiszemelte. Hívassa hát őket Felsőged ide, hogy velük tárgyaljunk.”

TITKOS TÁRGYALÁSOK

A háttérben folytatódtak a komoly bizalmas politikai tárgyalások: Beust kezdeményezésére Andrásy Gyula, Lónyay Menyhért és Eötvös József 1867. január 9-én Bécsben, a Külügyminisztérium ódon palotájában kezdte meg az egyeztetést a vezető osztrák államférfiakkal. Tárgyalási alapot a magyar országgyűlés 15-ös albizottságának 69 pontba foglalt határozattervezete képezte.

Az első napon az észrevételek és módosítások „minden nagyobb küzdelem nélkül mentek végbe”, emlékezett vissza Lónyay Menyhért a tárgyalásra, viszont másnap élénk vita tárgyát képezte a katonai „idei contingens miképpen való kiállításának kérdése”.¹⁸ Beust jelentette a császárnak, hogy e kérdés miatt megfenekleni látszanak a további tárgyalások, úgyhogy január 11-én Andrásy John hadügyminiszterrel külön leült tárgyalni. Végül a magyar politikus azzal az áthidaló javaslattal állt elő, hogy a magyar országgyűlés 1867-re, azaz egy évre hajlandó megszavazni az újonckontingenst, az új honvédelmi törvény megalkotásával pedig magától megoldódik e kérdés, hisz „az általános hadkötelezettségre épülő rendszert honosítja meg”. A megbeszélések így folytatódtak: a hadügyre vonatkozó 9. és 10. paragrafusokat teljes egészében elfogadták az osztrákok, de a 11. §-t csak módosítással. Az eredeti bizottsági javaslatban az állt: „Ő felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai sértetlenül fönmaradván, mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is: egységes vezérletére és belsejére vonatkozik, közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el.” Itt kicserélték a „sértetlenül fönmaradván” kifejezést a „folytán” szóval, a magyar honvédségre való utalást pedig „mint az összes hadsereg kiegészítő részének” meghatározásával.

A 13. § eredetileg így szólt: „A védelmi rendszernek szabályozása vagy átalakítása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik”. Ezt új szerkezetben fogalmazták át: „A védelmi rendszernek megállapítása vagy átalakítása mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik. Miután azonban az ily megállapítás éppúgy, mint a későbbi átalakítás is csak egyenlő elvek szerint eszközölhető célszerűen, ennél fogva minden ily esetben, a két minisztérium előleges megállapodása után, egyenlő elvekből kiinduló javaslatot fog terjeszteni mindkét törvényhozás elé. A törvényhozások nézeteiben felmerülő különbségek kiegyenlítése végett a két törvényhozás egymással küldöttségek által érintkezik.” A bécsi félnek sikerült elérnie, hogy a hadügy valójában nem „közös ügy” lett, hanem öfelsege „fejedelmi joga”. E téren a közös ügyek amúgy is korlátozott alkotmányos ellenőrzése sem érvényesülhetett, s sok vita forrásává vált a dualizmus évtizedeiben.

„A VILÁGÍTÁSRA SZOLGÁLÓ GYERTYÁK KINT MARADTAK”

Az osztrákok rendkívül ravaszkásan tárgyaltak: jellemző, hogy 1867. január 10-én, amikor már a tárgyaló felek végeztek a 15-ös bizottság 69 pontból álló törvényjavaslatának 56 pontjával, és a magyarok szerették volna még aznap dűlőre vinni az államadósságok kérdését, Beust külügyminiszter nem mindennapi fortélyal tért ki előle. A hivatalában délután 14 órától egészen a sötétség beálltáig folytatott tárgyalást úgy szakította félbe, hogy a világításra szolgáló gyertyák behozatalára nem adott utasítást. Végül csak másnap született meg a megegyezés e kérdésben, azzal a formulával, hogy a vámuniót meghatározott időre (ez 10 év lett) elfogadják, kimondják az államadósságok és hitelek együttes viselésének és megoszthatatlanságuk elvét is, de a birodalom adósságai Magyarországot ugyan „jogilag nem terhelik”, mégis részt vállal azok törlesztéséből, „méltányosság alapján, politikai tekintetektől”. Még egy fontos döntés született, a magyar javaslattól eltérően a nemzetközi gazdasági szerződéseket is közös ügyé nyilvánították és a közös külügyminiszter hatáskörébe utalták. A végső szöveget Mailáth György kancellár maga fordította le németre: azt január 11-én este még egységes szerkezetbe foglalva felolvasták Beust külügyminiszternél, ahol Franz John báró altb. hadügyminiszter is jelen volt. Akkor döntöttek arról is, hogy Lónyayt előreküldik Pest-Budára, hogy nyomban tájékoztassa Deák Ferencet a tárgyalások kimeneteléről.

Erre másnap már sor is került. Deák rendkívüli figyelemmel hallgatta meg az információkat, majd a Bécsből hazaérkezett többi politikus bekapcsolódásával, január 14-ig részleteiben is áttekintett minden módosítást. Deák két kérdésben nem engedett: egyrészt ragaszkodott ahhoz, hogy először a magyar felelős kormány kinevezésére kerüljön sor – önálló honvédelmi miniszteri poszttal –, s csak ezt követően „erőszakolják ki” az alku útján módosított javaslatokat a parlament hatvanhetes bizottságában. Andrássy és társai viszont fordított sorrendet javasoltak, arra hivatkoztak, hogy a bizottság támogató állásfoglalása „biztosítékot” jelent számukra a felkínált miniszteri tisztségek elfogadását illetően is. Sőt egyenesen kérték Deákot, hogy bizalma jelül kötelezze el magát mellettük, s tanácsaival később is segítse miniszteri munkájukat. Deák végül engedett, valójában bölcs „meghárítás” volt ez részéről. Több nyomós ok szorította, s ezek közül döntő volt, hogy pártja viszonylag határozott ellenzékkel állt szemben. A balközép hangosan követelte, hogy a felelős kormány kinevezéséig és a megyei alkotmányos élet helyreállításáig az országgyűlés függessze fel a kiegyezési előmunkálatokat. A szélsőbal fegyvertára természetszerűen ennél radikálisabb volt. Így Andrássy Gyula 1867. január 19-én megkönnyebbülten szállhatott fel a bécsi gyorsra Deák „igenjével”.

A HATVANHETES BIZOTTSÁG HATÁROZATA A HADÜGYRŐL

A kiegyezési fordulatot az is egyengette, hogy az uralkodó szokatlanul gyors elhatározással vette tudomásul a titkos bécsi megállapodásokat. E háttértárgyalások alapján 1867. január 28. és február 5. között a magyar országgyűlés hatvanhetes bizottsága kialakította végső állásfoglalását a sarkalatos kérdésekben. Tisza Kálmán az ellenzék ki-sebbségi különvéleményét visszavonta. A dokumentum *A hatvanhetes bizottság véleménye*

a közös viszonyok tárgyában címet viseli, és mint eredetileg is, 69 pontba foglalta össze a magyar álláspontot. 1867. február 6-án került betérjesztésre a magyar parlament képviselőházába, majd átkerült a felsőházba.

A képviselőház plenáris ülése elé került határozati javaslatnak a hadügyre vonatkozó részeit feltétlenül idézni kell, mert hazánk következő évtizedeire meghatározó elvi és gyakorlati jelentőséggel bírt. A javaslat 8. pontja leszögezte: „A Pragmatica Sanctióból folyó közös és együttes védelemnek egyik eszköze a külügy célszerű vezetése. E célszerű vezetés közösséget igényel azon külügyekre nézve, melyek az ő felsége uralkodása alatt álló összes országokat együtt illetik.”¹⁹ A 9. pont ezt így részletezi: „a közös védelemnek másik eszköze a hadsereg, s az arra vonatkozó intézkedések, egyszóval a hadügy”. A 11. pont szerint „Őfelségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, ő felsége által intézendőnek ismertetik el”. A 12. pont leszögezte: a magyar hadsereg kiegészítését és az újoncmegajánlás jogát, a szolgálati idő meghatározását, a hadsereg elhelyezését és élelmezését illetően „eddigi törvényeink alapján, mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében, az ország magának tartja fenn”. A 13. pontban azt javasolták törvénybe iktatni a honatyák, hogy az országban a „védelmi rendszernek megállapítása vagy átalakítása Magyarországra nézve mindenkor csak a magyar törvényhozás beleegyezésével történhetik”. A hadügyi költségvetés megállapítása iránt arányos és „kölcsönös egyezkedést” javasoltak. A 29. pont pedig azt mondta ki, hogy „a paritás elvénél fogva Magyarország részéről a magyar országgyűlés választ saját kebeléből egy meghatározott számú bizottságot (delegáció)”, ennek hatvannál több tagja nem lehet, s ez tárgyal a közös ügyekről.²⁰ A delegációknak felváltva kell ülésezniük Bécsben és Pesten, de ha az uralkodó vagy más tartománygyűlések kérik, más fővárosban is összeülhet.

A „PROVIDENCIÁLIS ÁLLAMFÉRFI” KORMÁNYA

Semmi sem állt már útjában, hogy Andrassy Gyula designált miniszterelnök 1867. február 17-én, 44 éves korában elnyerje a magyar miniszterelnök megtisztelő tisztségét, akire a honvédelmi tárca vezetése is hárult. A magyar országgyűlésen másnap jelentették be hivatalosan miniszterelnöki kinevezését: déli 12 órai kezdettel Andrassy informális „minisztertanácsot” tartott (a miniszterek kinevezésére három nap múlva került sor). Ezen a kiszemelt miniszterek ténylegesen is kötelezettséget vállaltak, tudomásul veszik a császár titkos feltételét: a törvényjavaslatok betérjesztése, magas rangú állami és egyházi tisztségviselők kinevezése és más állampolitikailag lényeges döntések meghozatala előtt kikérik és megszerzik az uralkodó előzetes jóváhagyását. Hivatalosan a minisztertanács 1867. március 17-i ülése fogadta el az eljárást rögzítő titkos határozatot.

A kormányfő kinevezésének napján este a kormánypárt ünnepélyes értekezletet tartott, amelyen Deák Ferenc emelkedett szólásra, és tisztelete jeléül így fejezte be beszédét: „Még egyet mondani ösztönöz szívem. Köszönetünket szeretném kifejezni azon barátaink iránt, kik a fennfogott nehéz körülmények közt óhajátást annyi ön-

megtagadással, buzgalommal s oly sikeresen tolmácsolták és képviselték; szeretném különösen Andrássy barátom iránt, kit igazán az isteni kegyelemtől nekünk adott providentialis embernek tartok.”²¹ Jókai lapjának munkatársa *A Hon* 1867. február 19-i számában így tudósított hitelesen az esti konferenciáról: „...a beszéd végével Andrássy gr. Deákhoz sietett, kezét szorított vele, s az összes jelen voltak előtt megcsókolta mesterét és barátját”.

Andrássy Gyula valóban rászolgált az elismerő szavakra, munkáját valóban nem mindennapos tehertétel közepette kellett ellátnia. Törekvéseit megszabta és beárnyékolta az a tény, hogy a nemzeti függetlenséget dualista keretekbe csorbító államrendszerben kellett e magas közjogi méltóságot ellátnia. Egyéniségéről, nagy ívű politikusi pályafutásáról Asztalos Miklós történetíró úgy vélekedik: „Vakító rapszódizmusa mellett, fontos kérdések kimunkálásánál meg volt benne az akaratnak állandó és egyforma feszültsége, a fizikai és erkölcsi bátorságnak legnagyobb foka, amelyet majdnem egész tevékenységén át híven és megérdemelten kísért a szerencsének az a fajtája, amelyet Lucretius az emberi erő győzelmének nevezett a vak végzetten.”²² A kései utókor történése hozzáfűzi Titus Carus Lucretiusnak, a nagy római filozófus-költő szálóigéjének másik tanulságát: „...a hatalmat hasztalanul hajhászni örökké, / És soha el nem nyerni, de egyre vesződni miatta, / Annyit tesz, mint sziklát tolni a hegyre, / mely azután annak tetejéről újra legördül...”²³ Ilyen valóságos dilemmák árnyékolták be az akkori politikusok erőfeszítéseit!

A közös és közös érdekű ügyekről szóló törvényjavaslat 1867. március 31-i általános vitájának lezárása után Kossuth még tett egy utolsó kísérletet a politikusi felelősségre apellálva: híres Kasszandra-levele a *Magyar Újság* 1867. május 26-i számában roppant szenvedélyeket tükrözött és kavart fel.²⁴ Néhány nap alatt 40 ezer röplap vitte szét a kormányzó figyelmeztetését az országban, „s az atavisztikus kurucérzések egyszerre megerjedtek, mint Szent Januárius alvadt vére a nápolyi dómban”, írja képletesen Asztalos Miklós történetíró.²⁵

Ez azonban már nem akaszthatta meg a kiegyezési törvények országgyűlési vitájának lezárását. Az országgyűlés többségének alaphangját a kiegyezés híveinek érvelése adta meg, amit Deák oly meggyőzően fejtett ki a *Pesti Napló*-ban május 30-án közzétett rövid nyilatkozatában. Deák kijelentette, „a békés kiegyenlítést üdvösebbnek” tartja, „mint oly politikát, mely bizonytalan ígérek mellett várakozásra, további szenvedésre utalva, csupán véletlen eseményektől, talán forradalomtól s a birodalom szétbomlásától, külföldi segínytől, melynél biztosan nem a mi érdekünk volna a fő tekintet, melynek alakja, sem célja, sem haszna még tudva nincs, függesztené fel sorsunk jövődjét... a kiegyenlítésnek azon módja, melyet én is javaslok, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyezteti, s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös.”²⁶

A közösügyes törvényjavaslat általános vitájának lezárásakor (1867. március 30-án) 257 képviselő foglalt állást mellette (117 ellenében és 22 tartózkodás mellett). Május 29-én, a részletes vita lezárása utáni végszavazáson 209 képviselő igennel, míg 89-en nemmel szavaztak, 83 képviselő pedig tartózkodott a szavazástól.²⁷ Így született meg – a király 1867. július 28-án történt szentesítése után – az új közjogi viszonyokat rögzítő 1867. évi XII. törvény, mely hazánk elkövetkező évtizedeit alapvetően meghatározta.²⁸

A MAGYAR HONVÉDSÉG ÚJJÁSZÜLETÉSE

Hazánk védelmi keretrendszerének kialakításakor meghatározó módon mutatkozott meg Andrassy Gyula nagy formátumú egyénisége. Az általános hadkötelezettség törvényi szabályozása, bevezetésének levezénylése, a hadsereg kiegészítésének és mozgósításának reformja, a törvényi garanciák megteremtése, új véderőtörvény megalkotása mind reá hárultak kormányelnökként, aki a király kifejezett kérésére a honvédelmi tárcát is irányította. Andrassy ekkorra már megedződött az osztrák államférfiakkal való tárgyalásai során, érveiket jól ismerte. Kellő elszántsággal és sikeresen szállt szembe azzal a Friedrich Beck osztrák ezredes, az uralkodó kabinetirodájának vezetője által 1867. november 27-én szignált emlékirattal, amely a császári és királyi haderő tábornoki karának mintegy vétőjét jelentette a birodalmi hadsereg kettéosztásának magyar követelése ellen. A később vezérkari főnökek kinevezett császári tiszt magának Ferenc József császárnak nyújtotta át a dokumentumot, ezzel is fokozva jelentőségét. Az uralkodó szolgálati úton továbbította Andrassy hadügyminiszternek a beadványt, aki válaszában ügyesen „elhajolt az ütés elől”. Közölte, hajlandó a haderő megoszthatatlanságának elvét elfogadni és képviselni, ha kárpótlásul felállhat a magyar *Honvédség*.²⁹ Andrassy a magyar nemzeti honvédség létjogosultságát illetően soha nem hátrált meg, már a közös külügyministerségtől visszavonulva, 1889. március 5-én a főrendi házban tett emlékező beszédében is kiemelte a magyar honvédség jelentőségét, noha továbbra is kiállt a haderő közössége mellett is.

A „KEMÉNYVONALAS” TÁBORNOKOK

Andrassy a kiegyezés megszületése körüli időkben személyesen tapasztalta, hogy a magyar katonai igények elleni keményvonalas birodalmi álláspont kialakításában Bécsben a fő hangadó Feldmarschall Erzherzog Friedrich Rudolph Albrecht, a magyar nemzeti szempontból oly sötét osztrák katonai figura.³⁰ Albrecht főherceg ravasz politikai ellenfél volt, kellő magyarországi áttekintéssel, hiszen 1851. október 10-től 1860. április 19-ig Magyarország katonai és polgári főkormányzójának dicstelen tisztségét látta el. (E tisztségben Benedek Lajos tábornagy követte.) Albrecht főherceg 1860–61-ben a velencei 8. hadtest parancsnokaként a tábornagyi rendfokozatot is megkapta, 1866-ban a hadsereg főparancsnokának is kinevezte az uralkodó, honorálva az 1866. június 24-én Custozánál az olaszok ellen elért katonai győzelmet. A főherceg által vezetett katonai klikk a magyar honvédség helyett legfeljebb az 1796-ból származó tirol-vorarlbergi népfelkelés mintájára alakítható „félkatonai” jellegű szervezetet engedélyezett volna Magyarországnak. (Tiroli sajátossága volt, hogy 1815 óta a hadköteleseket csak a tiroli császári vadászrezendbe lehetett beosztani.) E téren Albrechtnél semmivel sem volt engedékenyebb báró Franz Kuhn tábornagy, a magyar szabadságharc letörésében 1849-ben cselekvően is részt vevő katonatiszt, aki a kiegyezés megkötése után, 1868. január 18-tól az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadügyminisztere lett. E kinevezése után Kuhn fogcsikorgatva befejezte a nyílt áskálódást ellenünk, és hasonlóan tett Albrecht főherceg is.

Andrássynak 1868. áprilisa és novembere között sikerült a király jóváhagyását megszerezni a magyar honvédség struktúráját illetően, melynek leggyengébb láncszeme a tüzérség hiánya volt. Az uralkodó bizonyos személyi konzekvenciákat is levont: a magyarok ellen ellenszenvét kimutató Albrecht tescheni főherceg-tábornagyot elmozdította a katonai ranglétra felső fokáról, a főparancsnok tisztségéből, és „kegyvesztettként” a hadsereg főfelügyelője lett. Mindez közvetlenül császári alárendeltségben és jelentéstételi kötelezettséggel történt, a továbbiakban a hadsereg kiképzéséért és a harckészültségéért lett felelős. Köteles volt az évi nagy hadgyakorlatokat felügyelni, esetenként levezényelni. Szűkebb stábját két szárnysegéd, egy magas rangú vezérkari törzstiszt és egy vezérkari százados alkotta. Albrecht pályaképehez az is hozzátartozik, hogy ugyan nemzetünket megalázta, a sors azonban keményen megleckéztette, és családját súlyos tragédiákkal sújtotta: felesége, Hildegarde gyógyíthatatlan betegségben 1864-ben meghalt, fiatalabb leánya, Matild pedig 1867-ben parázsló szivar által okozott égési sérülés következtében, tragikus körülmények között hunyt el.

A dualista véderőtervezet végső formába öntésére Ferenc József 1868. április 18-ra Budára hívta össze a „legfelsőbb elnöktele alatti tanácskozást”. Az április 29-ig folyamatosan tartott nyolc ülés első két megbeszélésén az uralkodó is jelen volt. Részt vett a tárgyaláson az udvar részéről Beust közös külügyminiszter és birodalmi kancellár, Franz Kuhn altábornagy közös hadügyminiszter, Franz Karl Becke báró közös pénzügyminiszter és a jegyzőkönyvezető Beck ezredes. A magyar kormányt Andrássy miniszterelnök és honvédelmi miniszter, valamint gr. Festetics György, a király személye körüli miniszter képviselte. Az osztrák kormány Eduard Taaffe miniszterelnök-helyettest, honvédelmi minisztert delegálta a tárgyalásokra.

A bécsi kormány rendkívül akadékoskodott, még az 1868. április 29-i záróülésem is azt közölte Taaffe, utasítást kapott kormányától, hogy ne fogadja el az általános hadkötelezettség elvét, továbbra is ragaszkodjon a helyettesállítás és a katonai szolgálat megváltásának fenntartásához. A sorkatonai szolgálat időtartamát, a behívási életkort, a tervezett újonclétszámot, az összhaderő létszámának tíz évre szóló rögzítését, külön honvédség/Landwehr szervezését, háború esetére népfelkelés hirdetését és ezek pénzügyi fedezetére szánt költségvetési tételt is ellenezte. Ferenc József azonban most határozott volt, és a magyar államférfiak higgadt viselkedése és szilárd támogatása hatására még a szigorú alkotmányos követelményt is félretette, és uralkodói parancsban elrendelte a véderőtörvény végső formába öntését. Annyi engedelményt tett az osztrák kormánynak, hogy megparancsolta: „Bécsben pedig dolgozzanak ki a birodalom nyugati felének országai számára egy honvédelmi törvényt, amely minden országra nézve érvényes szervezési alapelveket tartalmazzon, annyi sajátossággal, hogy Csehország, Galícia és esetleg Morvaország kivételével a honvéd lovasságtól el kell tekinteni”.³¹ A magyar kormány és a törvényhozás nem tétlenkedett: a képviselőház 1868. augusztus 8-i ülésén Gajzágó Salamon elnök utasítására Horváth Lajos jegyző ismertette *A véderőről* szóló törvényjavaslat név szerinti szavazásának végeredményét: a 401 igazolt mandátumú képviselő közül – az elnök nem szavazott – „nem akart szavazni” 6, igennel szavazott 192, nemmel 83, távol volt 119 képviselő.³² Az elnök megállapította, „eszerint a képviselőház többsége a véderőre vonatkozó törvényjavaslatot

a végső szavazásnál elfogadta”. Ezt követően *A honvédségről, a népfelkelésről és az 1868. évi újoncilletékről* beterjesztett törvényjavaslatokat fogadták el nyílt szavazás keretében felállással, „nagy többséggel” a honatyák. A magyar főrendek sem késlekedtek, s mivel novemberben az osztrák parlament is rábólintott a véderő-törvénytervezetre, a dualista véderőtörvény az uralkodó 1868. december 5-i szentesítésével és kihirdetésével hatályba lépett.

Az 1867-es kiegyezés talaján fogant hadügyi rendelkezések az uralkodó számára abszolút jogkört biztosítottak a hadsereget illetően: az 1867. évi XII. tc. 11. §-a értelmében minden ügy, amely „a hadsereg egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezetre vonatkozik, őfelsége által intézendő”.³³ Ez egyben megszabta a közös hadsereg és haditengerészet német vezényleti nyelvét is. Az alaptörvény lehetőséget adott „magyar haderő” felállítására is, mely „mint az összes hadsereg kiegészítő része”, a dualista paritásos elv érvényesülését volt hivatva bizonyítani. A hadügy terén a közös ügyek korlátozott alkotmányos kezelése, amely a külügy vonatkozásában azért érvényesült, így nem valósulhatott meg.

A honvédség felállításával az 1867 márciusában (Erdély kivételével) feloszlott zsandárság helyettesítése is megoldódott: Andrassy világosan megmondta, „a magyarországi esetleges nyugtalanságokat csak hazai csapatokkal tudná eloszlatni, és erre a célra Lajtán túli katonákat sohasem használhatna fel, mert különben azonnal megbuknák”. Ezért a véderőről szóló 1868. XL. törvénycikk 8. § kimondta: a magyar honvédség „háború idején a hadsereg támogatására és a belvédelemre, béke idején pedig kivételesen a belrend és biztonság fenntartására is van hivatva”.

A magyar honvédség legfőbb hatósági jogkörét a honvédelmi miniszternek meg kellett osztania a honvédség főparancsnokával, akinek kinevezését az uralkodó magának tartotta fenn mint bizalmi posztot. Ferenc József kompromisszumként elfogadta Deák kikötését, hogy a honvédelmi miniszteri tisztséget kezdetben Andrassy miniszterelnök maga lássa el, számára személye volt garancia a zökkenőmentes együttműködésre. A magyar honvédezek csak gyalogsági és lovassági egységekkel rendelkezhetek, a modern hadsereg számára elengedhetetlen tüzérségi és műszaki csapatok hiányoztak kötelekeiből, ezt nem sikerült Andrassynak kiharcolnia. A magyar honvédelmi miniszter csak a honvédség főparancsnokának közvetítésével fordulhatott a honvédhatóságokhoz. Kemény vitapontnak bizonyult a katonai határőrvidék intézményének feloszlata és integrációja a magyar közigazgatás rendszerébe. A bécsi hadügyminisztérium közvetlen fennhatósága alatt álló szervezetet a dualizmus birodalmi bódulatú hívei álnokul oly archimedesi pontnak tartották, amelyre támaszkodva alkalomadtán felforgathatják a magyar status quót. A centralista abszolutizmus visszaállításának eszközét látták benne a magyarok renitenskedése esetére. Olyan összehangolt támadást indítottak bécsi katonai és udvari körök Andrassy személye ellen, hogy a politikus emléke szerint a királyt sohasem érezte személyével szemben annyira bizalmatlannak és „difficilisnek” (nehézkesnek), mint amikor 1868. augusztus 16-án ez irányú előterjesztését megtette. A határőrvidék intézménye katonai és szláv orientációjú körökben rendkívüli fontossággal bírt, mint a König-féle emlékirat megjegyezte, „mindenkor rendíthetetlen hűségű tartománynak bizonyult, s a legveszélyesebb időkben (1848)

Ausztriának erős támasza volt. Igen veszélyes volna minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy a nép oly igazgatás alá kerüljön, mely akaratával ellenkezik.” Andrássy válaszában „a legnyersebb argumentummal” válaszolt, Asztalos Miklós történetíró szavaival élve, „a negyvennyolcas árnyék kísértejtjárását” felidézőknek. Kijelentette: „A fejedelmi szó szentsége feltétlenül megkívánja annak megtartását”.³⁴ A katonai határőrvidék státuszának változatlanul hagyása ellentmondana és felforgatása lenne a kialakított dualista rendszer megegyezései alapjának, „oly erőre emelné a centrifugális elemeket, hogy azoknak együtt tartását csak az abszolútizmus eszközölhetné”, hangzott érvelése. A határőrvidék tényleges átszervezésére végül 1870. február 15-én mégis sor került, de a két varasdi és az ogulini határőrezred magyar fennhatóság alá helyezésére, hadseregvezetünk integrálására csak 1881-ben került sor.

A HADKÖTELEZETTSÉG REFORMJA

Magyarországon a férfiak hadkötelezettsége elvileg élethossziglan tartott 1830-ig.³⁵ A reformkorban egyes vármegyék politikai okokból időnként megtagadták az újoncálítást, nem voltak ritkák az ún. katonafogdosások sem, ezért előfordult, hogy a magyar ezredeket más tartománybeli legénységi állománnyal kellett kiegészíteni. Az Ausztriában kialakított Landwehr intézménye (honi szolgálatra rendelt katonaság) nálunk nem létezett, viszont továbbra is fennmaradt a banderális rendszer (insurrectio) „korszerűsített” változata, vagyis hogy alkalmazását háború idején kell foganatosítani. A császári haderő katonai vezetési hierarchiájában 1848-ban következtek be lényeges átszervezések: feloszlatták az Udvari Haditanácsot, felállították a birodalmi Hadügyminisztériumot. Létrehozták a hadsereg-főparancsnokságot, az operatív irányítást ellátó katonai központi irodával (Militär-Central-Kanzlei). Az osztrák császárság területén 10 országos főhadparancsnokság működött.

A hadsereg vezetésének újabb reformja az 1866-os porosz–osztrák vesztes háború után vált elodázhatatlanná, s ennek alapvető lépése lett az általános hadkötelezettség bevezetése. Még haditechnikai vonatkozásban is változást eredményezett, az osztrák hadsereg kénytelen volt az elöltöltős ún. Lorenz-puska alkalmazásától elállni, és áttérni a Wänzl-rendszerű hátultöltős puska alkalmazására. A véderőről rendelkező 1868. évi XL. tc. a hadkötelezettség mértékét a közös hadseregben és a haditengerészetben 3 éves „sorhadállományban” és hét évig tartó tartalékban szabta meg.³⁶ A honvédségben két év szolgálatot írtak elő azok számára, akik „szolgálatkötelezettségüknek a hadseregben eleget téve, áthelyeztetnek a honvédségbe.” A 4. § szerint a szolgálati kötelezettség „a honvédek közé közvetlenül sorozott védkötelesekre nézve” 12 évig tart. A hadkötelezettség azon naptári év január 1-jével kezdődik, amelyben a hadköteles elérte a 20. életévét. A 32. § szerint a sorozásra mindig három korosztályt hívnak be, a katonaaállítás „korosztályi sorrend és minden korosztályban sorsolási számszám szerint, vegyes bizottságok által foganatosítatik”. A hadsereg békelelétszámát 272 ezer főben állapították meg, a hadilétszám 800 ezer főre volt tervezve. Az 1868. évi XL. tc. szerint a hadilétszámból Magyarország népességének arányában, 329 632 katonával részeseedik, „a védkötelezettségét másként teljesítő határőrvidéket” nem vették figyelembe e

számításnál.³⁷ A magyar honvédségbe csak az újonctartalékon felüli hadköteleseket lehetett besorozni.

Magyarországot területileg hat honvédkerületre (1871-től hét) és ezen belül 82 zászlóaljterületre osztották. Háború esetére – első lépcsőben – 82 gyalogos zászlóalj és 32 lovas század felállítása volt tervezve. A lovas századok közül kezdetben 28 huszár és 4 dzsidás (lánczsaszzerű lovassági szűrőfegyverrel ellátott) századot állítottak ki. Az első honvédlegénység 1869. november 1-jétől rendkívüli sorozás útján került a honvédség kötelékébe, ezen az 1845–49 között született korosztályok voltak érintettek, 46 978 főt hívtak be, ebből ténylegesen 43 876 fő újonckatonára bevonulására került sor.³⁸ Az újonckiképzésre toborzás útján 300 önkéntest vett fel a honvédség, kik előbb egy központi tanosztályban kaptak felkészítést még 1869 nyarán, majd a honvédtiszti vizsga után a hat honvédkerületben osztották szét őket. Ők irányították az első újonckiképzést 1869 novemberében és decemberében. A magyar honvédség anyakönyvi állománya 1869-ben: 597 tiszt és 69 439 közlegény.³⁹

A hadsereg fenntartási költségeinek megállapítása az országgyűlésben általában a költségvetés vitájában került napirendre, az újonclétszámot viszont csak tízévenként kellett a törvényhozásnak megerősítenie. Ettől eltérni az 1868-as véderőtörvény 13. §-a szerint csak akkor lehet, ha a király „az illető felelős kormányok útján annak emelését vagy leszállítását kívánja”. Forrpontra a kérdés 1889-ben jutott, ekkor mondta el utolsó képviselőházi felszólalását a véderővitában gróf Andrassy Gyula március 5-én. A politikus, aki 1871 és 1879. október 8-a között a monarchia közös külügyminiszteri tisztségét látta el, máig ható tanulságos életpályát hagyott maga után.

JEGYZETEK

¹ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990, 423. o.

² *Deák Ferenc műveiből*. Bev.: Berzeviczy Albert, Franklin Társulat, Budapest, 1934, 192. o.

³ *Deák Ferenc az 1867-diki kiegyezésről*. In: Deák Ferenc műveiből, i. m. 216. o.

⁴ *A hatvanhetes bizottság korlátolt nyitvaosságú üléseinek naplója*. Budapest, 1967, 19. o.

⁵ Az 1867-es kiegyezést előkészítő tárgyalásokról ad válogatást *Deák Ferenc munkái* című CD-ROM. Arcanum Kft., Budapest, 2003. Ez tartalmazza: *Deák Ferenc beszédei*. 1–4. kötet, szerk. Kónyi Manó, Budapest, 1903. Terjedelmi okokból a CD-re hivatkozunk a forrásmunkák idézésekor. A latin és német nyelvű idézeteket a szerző fordította magyarra.

⁶ Deák Ferenc: *Az opportunitás politikájáról*. In: Deák Ferenc műveiből, i. m. 193. o.

⁷ Uo. 195. o.

⁸ Uo. 215. o.

⁹ Deák–Molnár: Deák Ferenc. i. m. 137. o.

¹⁰ Lásd Deák Ferenc munkái, i. m. (CD-ROM).

¹¹ E rész Deák beszédei, III. kötetéből való, ott idézik Gorove István naplóját. In: Deák Ferenc munkái, i. m. (CD-ROM).

¹² Deák–Molnár: Deák i. m. 140. o.

¹³ Hübner br. követ 1856-ban megígérte Andrassy leendő feleségének, hogy támogatná a kegyelmi kérvényt. Kendeffy Katinka grófnő azt válaszolta: „Ő sohasem fog arra hatni, hogy férje olyat tegyen, ami meggyőződése ellen van, s ezért bármennyire szeretne is hazájába visszatérni, e beszélgetésről a férjének még csak szólni sem fog”. Lásd a családi történetet: Dr. Csucsomi i. m. 87. o. (A fiatal pár 1858-ban tért haza!)

¹⁴ Lásd Lónyay Menyhért naplóját. Deák beszédei, IV. kötet. In: Deák Ferenc munkái, i. m. (CD-ROM).

- ¹⁵ Uo.; Lónyay megjegyzi naplójában, hogy „úgy látszik tehát, hogy Belcredi egészen az októberi diploma és a föderalizmus alapján áll, s nem akar felelős kormányt”. A helyzetértékelés pontos volt, a monarchia strukturális reformját több nemzetiségi vezetőhöz hasonlóan gr. Belcredi úgy képzelte el, hogy hat egysegre tagolódjék, benne egy olasz tagállammal. Lásd még: Rudolf Wierer: *Der föderalismus im Donauraum*. Böhlau, Graz–Köln, 1960, 33–40. o.
- ¹⁶ Pölöskei Ferenc: *Deák Ferenc a kiegyezési tárgyalások idején*. Kisebbségkutatás, 2003/3., 15. o.
- ¹⁷ Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981, 198–203. o.
- ¹⁸ Uo. A hatvanhetes bizottság VII. ülésén (1867. február 6.) fogadták el a kiegyezés feltételeit rögzítő 69 pontot. Lásd A hatvanhetes bizottság korlátolt..., i. m. 121–128. o.
- ¹⁹ Uo. 122. o.
- ²⁰ Uo. 124. o.
- ²¹ Lásd Deák Ferenc munkái, i. m. (CD-ROM).
- ²² Asztalos Miklós: *A magyar nemzet története az őskortól napjainkig*. Arcanum Kft., Budapest, 2003 (CD-ROM).
- ²³ Titus Carus Lucretius: *A természetéről*. In: Gondolattár. Szerk.: Kristó Nagy István, Arcanum Kft., Budapest, 2003 (CD-ROM).
- ²⁴ Kossuth Lajos nyílt levelét Deáknak 1867. május 22-én Párizsban keltezte. Értékeléséről lásd Szabad György: *Kossuth irányadása*. Válasz Könyvkiadó, Budapest, 2002, 228–232. o.; Lásd még: Kosáry, i. m. 426–428. o.
- ²⁵ Asztalos, i. m.; A nápolyi dóm főoltára alatt van a Szt. Januárius-kripta, kápolnájában (Cappella del Tesoro) őrzik a szentnek véréit; a nép hite szerint ez védelmet nyújt a Vezúv pusztítása és más bajok ellen, s évenként háromszor (május 6., szeptember 9. és december 16.) „megegyed”.
- ²⁶ Pesti Napló, 1867. május. 30.; Értékeléséről lásd Kosáry, i. m. 428–430. o.
- ²⁷ Szabad, i. m. 228. o.; Somogyi, i. m. 205. o.; Estók János: *A kiegyezés mérlege*. In: Deák Ferenc élete és kora. Pannonica Kiadó, Budapest, 2003, 127. o.
- ²⁸ *Magyar Törvénytár 1836–1868*. Franklin Társulat, Budapest, 1896, 326–350. o.; *Sorsdöntések. A kiegyezés – 1867*. Szerk. Gerő András), Göncöl Kiadó, Budapest, é. n., 103–111. o.
- ²⁹ Zachar József: „Egy ezred évi szenvedés”. *Fejezetek a magyarság hadi történelméből*. Heraldika Kiadó, Budapest, 2003, 320. o.; Lásd még Bánlaky József: *A magyar nemzet haditörténelme*. Arcanum Kft., Budapest, 2001 (CD-ROM).
- ³⁰ *Pallas Lexikon*. I. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893, 314. o. A lexikon a főherceget Albrecht Frigyes Rudolf Domokos néven említi. Katonai karrierjének csúcspontja az 1866-os itáliai hadjáratához fűződött, amikor az olaszok átkeltek a Minción. Az osztrákok jól álcázott területen ugyanott várták őket, ahol Radetzky 1848-ban legyőzte a szardíniai király csapatait. Albrecht katonái meglepték az olaszokat, és 1866. június 24-én Custozánál fényes sikert arattak. A főherceget hamarosan a poroszok ellen összevont hadsereg élére állította az uralkodó főparancsnoki beosztásban.
- ³¹ Zachar i. m. 324–325. o.
- ³² *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. VIII. kötet, Athenaeum Rt., Budapest, 1868, 509. o.; Hazánkban az 1868. évi XL. törvény rendelkezett a véderőről, a XLI. a honvédségről és a XLII. a népfelkelésről. (Ennek megfelelői voltak Ausztria és tartományai viszonylatában az 1868. évi CLI. és 1869. évi LXIII., valamint az 1886. évi XC. törvények.) Lásd Zachar i. m. 326. o.
- ³³ Magyar Törvénytár, i. m. 335. o.
- ³⁴ Lásd Asztalos, i. m.
- ³⁵ „A katonáskodási kötelezettség megszegése”. In: Béli Gábor: *Magyar Jogtörténet. A tradicionális jog*. 2. kiad., Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2000. 184–187. o.
- ³⁶ Az 1868. évi XL. tc. a véderőről. In: Magyar Törvénytár, i. m. 470. o.
- ³⁷ Uo. 471. o.
- ³⁸ Zachar, i. m. 332. o.
- ³⁹ Uo. 333–334. o.; Lásd Pallas Lexikon, i. m. IX. kötet, honvédség címszó, 346–349. o.